

воюючого відділу. Та тут же, в найгрізнішу хвилю, явилися українці. Нехай коштує, що хоче, відвічний ворог мусить бути відпертий! Повні запалу, одушевлені справжнім патріотизмом, з розмахом мов шумна буря, якій опертися ніщо не всилі, кинулися молоді, хоробрі сини цієї країни, в обороні рідної землі на ворога, приневолюючи його відступити від того, що він уже вважав здобутим. Небезпеку було перемажено, Українські Стрільці два рази рішили бій в нашу користь. Гордо можуть вони дивитися на свої подвиги, вічна лишиться в історії слава тих хоробрих діл, — золотий лавровий листок також в історії їх народу. Важка була боротьба і вимагала жертв...»

А при кінці кажеється:

«Українці! Повні гордості можете поглядати на Ваші найновіші геройські подвиги, кожний мусить величатися приналежністю до Вашого корпусу, Ви маєте право вважати себе вибраним відділом, і я певний, що в кожному небезпечнім положенні можна на Вас числити».

(Далі буде).

Др. МИКОЛА АНДРУСЯК
Львів

Гетьман Іван Мазепа як культурний діяч

Гетьман Іван Степанович Мазепа походив з шляхоцького православного роду Мазепів-Коледивських, до яких належало село Мазепинці коло Білої Церкви. В Мазепинцях народився наш гетьман дня 20. березня 1632. р., його мати Марина, що згодом під іменем Марії Магдалини була ігуменею Києво-Печерського Вознесенського дівичого монастиря, походила з шляхоцького роду Мокієвських. І Мазепи й Мокієвські служили в козацькому війську гетьмана Богдана Хмельницького. Майбутній гетьман Іван присвоював собі ідеї свого великого попередника в його сподвижника й найкращого наслідника гетьмана Петра Дорошенка, в 1669—74. рр. Опісля Мазепа опинився при лівобічному гетьманові Іванові Самійловичеві, при якому після упадку «Сонця Руїни» схоронився гурток видніших дорошенківців. Як крадці політики заняли вони визначні становища при цьому гетьмані, врешті після його упадку в 1687. р. один з них — Мазепа став гетьманом.

В українській історії записався Мазепа як керманіч протимосковського зриву. Цей зрив неувінчався успіхом; старий гетьман мусів утікати з своєї батьківщини; в Бендерах, в ночі з 2. на 3. жовтня 1709. р. він помер. Його тлінні останки мали перевести до Єрусалиму, але згодом занехано цей намір і похоронено в Галаці (в колишньому Малому Галичі) над Дунаєм. Хоч як політик Мазепа був невдачник, все таки в історичній традиції Мазепа політик закривав Мазепу — культурного діяча, дарма, що Мазепині культурні діла перетривали часи «анафемі» на нього з боку царського московського православія.

Хоча серед нащадків колишніх козацьких старшин в Україні була жива традиція про культурну діяльність Мазепи ще в першій половині XIX ст.,¹⁾ Костомарів у своїй великій монографії не присвячує їй окремого розділу й, не прикладаючи до неї більшої ваги, згадує, про неї тільки уривково.²⁾ Ні Федір Уманець,³⁾ якого книжку з ентузіазмом вітав «давній, інстинктовний і традиційний мазепинець», письменник Василь Горленко⁴⁾ (1853—1907), ні Ілько Борщак у нарисі про Мазепу як людину й історичного діяча⁵⁾ не пробували висвітлити цієї сторінки діяльності гетьмана; кілька рядків присвячує їй Дмитро Дорошенко.⁶⁾ Зате більше місця присвячують її дослідники української освіти й книги та окремих літературних творів з часів Мазепи. Саме в цій статті збираю до купи розкидані принагідно по різних працях цих дослідників вістки щодо культурної діяльності Мазепи.

I.

Присвята в наголовку драми Теофана Прокоповича «Владимір»⁷⁾ говорить, що Мазепа був «ктитором» (фундатором) «преславної Академії Могило-Мазеповіянської Київської».⁸⁾ І справді ця присвята не була голословною; завдяки заходам Мазепи стала Могиліянська Колегія Академією. Вже літом 1691. р. з доручення київського митрополита Варлаама Ясинського та гетьмана Мазепи вислала київо-братська колегія до Москви свого префекта Сидуяна Озерського з трьома вчителями й трьома студентами з чолобитнею царям Іванові й Петрові. Описля в 1693. р., коли скінчився введений там у 1690. р. повний курс теології, ректор колегії Йосаф Кроковський за посередництвом митрополита й гетьмана просив «жалуваної грамоти на удержання й утвердження прежніх шкіл..., та на мирне навчання в них дітей російських жителів і всяких православної віри ревнителів...» У відповідь на це прохання царі Іван і Петро своєю грамотою з 21. січня 1694. р. дозволяли в заснованих митрополитом Петром Могилою школах при київському Братському монастирі православним префектам, професорам і вчителям навчати не тільки поетики й реторики, але й філософії та богословії слов'яно-руською, грецькою і латинською мовами, застерігаючи при тому, щоб навчання було в православному дусі. Грамота забезпечувала ректора, вчителів і учеників від кривд і утисків з боку царських військових людей всяких чинів з різних полків, полковників і козаків київського й інших полків та київського війта й міщан. На вдержання колегії було визначене постійне царське жалування щорічно по 50 рублів і по 50 чверток жита московської міри.⁹⁾ Проф. Ф. Тітов уважає, що тією грамотою київська колегія дістала академічні права і з того часу називано її навіть в урядових царських кругах Академією, яку то назву признала офіційально царська грамота з дня 7. жовтня 1701. р.¹⁰⁾ І справді в цій грамоті Петра I, що потверджує права київської Академії, надані їй грамотою з 1694. р., вживається назви «Академії» яко такої, що вже давніше була принята.¹¹⁾ Цей титул «Академії» вистарався гетьман Мазепа разом із Варлаамом Ясинським і Йосафом Кроковським.¹²⁾

Мазепа дбав також про матеріяльне забезпечення київської школи, що її вагу підкреслював у своїх грамотах. «Респектуючи на тот монастырь Братскій всей Малороссіи потребный, для того что в немъ цвѣченіе всякому зъ малороссійскихъ дѣтей хотячому учитися походить» — писав він при нагоді надання с. Більмачівки в Івангородській сотні Київсько-Братському монастиреві.¹²⁾ Коли деякі громадяни київського полку, головно мешканці Остра й Козельця, звернулися до гетьмана із супликою, щоб він не дарував села Виповзівки Братському монастиреві, він з обуренням писав: «дивуемся теды мы велцѣ тому вашему дерзновенію, же такою своею прикрою супликою намъ докучати смѣете, хотячи нашу гетманскую взполную власть будущую по своей хотѣ уняти волю, а зась намъ не вольно учинити того, что указывает нашъ рейментарскій здоровый розсудокъ и респектъ: сами то признаете разумнии люде, же есть то рѣчь добрая и хвалебная, ижъ зъ давнихъ часовъ цари и князи и инніе земскіе владѣльцы и панове монастыри и мѣста святія наданнями своими ущедряли и убогочали, а для чегожъ бы теперь за рейменту нашего не мѣло тое дѣятися, що есть прилично и пожиточно не тилко до подпоры але и до разширеня хвалы Божой...»¹³⁾

Врешті дозволяючи Братському монастиреві заселити село Плісецьке, гетьман зазначував, що робить це, «мѣючи особливый нашъ на тую обитель святую Братскую кievскую (в которой многими трудами ко общой церкви Божіей и Малороссійской нашей отчизни пользѣ и потребѣ науки вызволеніе отправуются) респектъ и рейментарскую патронствующую прихильность...»¹⁴⁾ У 1703. р. дарував гетьман школі деякі садиби на київському Подолі. В 1707. р. затвердив Братському монастиреві право на посідання м. Стайок,¹⁵⁾ на прохання ректора й ігумена Христофора Чартутського з братією з огляду на те, що цей монастир є для всієї східної православної церкви благопотрібний і благохосенний.¹⁶⁾ Правдоподібно від часів гетьмана Мазепи з військового козацького скарбу йшло річно на Академію 200 карбованців.¹⁷⁾

Варлаам Ясинський величав зовсім слушно гетьмана «особливим обновителем промислиником і благодітелем братського монастиря», бо Мазепа подбав про те, щоб заступити дерев'яний храм київсько-братського колегіяльного монастиря великою камінною Богоявленською церквою; розпочата в 1693. р. її будова була завершена коштом гетьмана в 1695. р. Тому що здвигнена митр. Петром Могилою будівля для приміщення школи не відповідала вже своєму призначенню наприкінці XVII. ст., задля своєї старости й тісноти, гетьман поклав восени 1703. р. фундамент під новий будинок. Розпочата з весною 1704. р. його будова була частино викінчена в недовгому часі: від цього мазепинського академічного будинку представлений на сучасних гравюрах: одній, піднесений в 1701. р. ректорові цієї школи Прокопіві Колачинському, другій, піднесений в червні 1713. р. митрополитові Йоасафові Кроковському. Але планованої Мазепою будови більшого академічного дому не завершено задля його протимосковського зриву; щойно в 1740. р. виконав цей план Мазепи митрополит Рафаїл Заборовський.¹⁸⁾

У своєму записнику записав у 1811. р. Олекса Мартос, що Мазепа «збогатив Академію бібліотекою й рідкими рукописами».¹⁹⁾

II.

«Зримъ Кієво-Могилянскіє Афины» — пише єромонах Антоній Стаховський, що був у 1721—40. рр. тобольським і сибірським митрополитом, у надрукованому в друкарні Троїцького Іллінського монастиря в Чернігові 1705. р. «Зерцалі от писанія Божественного», — щедрою десницею Вашєю Панскою каменнымъ строєніем и правъ утвержденіємъ укрѣпленны». «Зерцало от писанія Божественного», з присвятою гетьманові Мазепі, вказує на нього, як на добродія-мецената чернігівської колегії. Крім присвяченого йому вірша-панегірика є в цьому виданні ще й присвячене йому риторично-панегіричне послання, підписане загаданим єромонахом Антонієм, у тому часі намісником чернігівської катедрі й префектом колегії, «з труждающимися». В ньому прославляється Мазепа за збудування й прикрасу церков в Україні, за його допомогу Київській Академії, а зокрема за його добродійства для Чернігова.

В Іллінському монастирі прикрасив він «кіотомъ среброкованымъ» образ Матери Божої. В Борисоглібському монастирі, де була архiereйська катедра, збудував він величезну камінну дзвіницю з церквою св. Івана Предтечі; на цій дзвіниці був почеплений дзвін, вилитий коштом гетьмана, а в її приміщеннях містилася спершу основана в 1700. р. чернігівська колегія, доки її не перенесено коло 1705. р. в інше приміщення.

За допомогою Мазепи поставила чернігівська катедра папірню, що постачала папір для тогочасних українських видань.

Нарешті, в складеному на польській мові вірші - панегірику «Krzyż początek mądrości w herbowym klejnosie» (Мазепи), говорить про ролі гетьмана в організації чернігівської колегії; йому завдячувала чернігівська колегія свій розквіт. За те вихвалюють гетьмана три її класи, що існували в тому часі: *schola infima, grammatica i syntaxis*; це вихвалювання пристосоване до різних граматичних форм. У дальшій частині цього вірша чернігівські «неопети» вихвалюють мудрість і військові діла Мазепи, якого прикмет не в силі вихвалити навіть найдосвідченіший поет, але зате попід небо він іє його власний герб хрестоподібний Кольос, збудований на міцних підвалинах Паляди й Бельони. Кінчився вірш гіперболічними побажаннями гетьманові.

Після того містить «Зерцало» «лябіронт» на пошану Мазепи, де розміщено 961 літери так, що при читанні від середини в якому-будь напрямку виходить усе речення: «Іоан Мазепа гетман Малороской земли». При цьому — «лябіронті» вміщено латинським і слов'янським дво-віршом побажання, щоб гетьман стільки років був вождем, скільки помічається літер в яєному його імені.

При дереворитині з образом патрона Мазепи св. Івана Предтечі вмієна віршом молитва до святого за гетьмана; а далі мідоритина, що зображає дитячі літа цього святого.

Після цих ритин є передмова до читача. На її початку подана ієторична вієтка про заснування чернігівської колегії, якої завязки повстали при архiereйській катедрі завдяки архиепископові Лазареві Барановичеві: але щойно в 1705. р. за архиепископа Івана Максимовича при допомозі Мазепи, про якого «достоїно рещи древніє словеса: не быєть

прежде его, подобенъ ему, и по нем не будетъ», могла архiereйська катедра поширити школу та спорядити «училищъ каменныхъ шесть, за скудость мѣйства, подъ единымъ покровомъ». Як бачимо з оновідання в панегірику «Krzysz, początek mądrości w herbowym klejnosie», до того часу були тільки три початкові кляси: інфіма, граматика й синтаксис. Тому, що побудовано в 1705. р. кам'яний будинок, висловлено в передмові надію: «Аще Богъ восхоцеть, и живи будемъ, в настоющій годъ риторичному ученію начало положенно буде».

Після передмови вміщений ще один вірш-панегірик гетьманові при відбитці деревориту Божої Матері на тлі Мазепиного гербу. Врешті згадується Мазепа з його всіма тогочасними титулами у віршованому літописі наприкінці книжки. Так достойно відлячилася чернігівська колегія своїм патронові за всі його добродійства.²³⁾

III.

Згадка єромонаха Антонія Стаховського в «Зеркалі от писанія Божественного про «розширення и новостроенія», «остѣненіе каменное» і «украшеніе церквий святыхъ» у Києві²⁴⁾ натякує про низку заслуг Мазепи при будівництві й прикрашуванні тамошніх церков у 1690-х рр. Коштом гетьмана була вибудована в 1690. р. велика камінна церква св. Николая в київському пустинному монастирі на Печерському, що стала згодом воєнним собором, та трапезна церква в цьому ж монастирі Покрови Пресв. Богородиці; келії для братії. (Ще до 1695. р. вибудовано його коштом камінний мур у Печерській Лаврі завдовжки 520 сажнів (2 сажні висоти й 4 грубости), позолочено верх та прибудовано бічні приділи з північного й південного боку великої лаврської церкви Успення Пресв. Богородиці з надбудованими над ними 5 банями (копулами).²⁵⁾ Далі в 1696—98. рр. відбудовано церкву Всіх Святих над Окономською Брамою Лаври, де іззовні був виставлений ліпної роботи герб Мазепи. Мабуть у тому ж часі розпочато на бажання і кошт гетьмана надбудовувати бічні приділи на нижніх папертях Київо-Софійського Собору, з 6 банями над ними, що дало цій катедрі той вигляд, який вона мала до недавніх часів;²⁷⁾ у цьому соборі зберігався подарований Мазепою сакос.²⁶⁾ До церкви Михайлівського монастиря справив Мазепа срібну домовину, в якій спершу переховувалися мощі св. Варвари, а згодом частина мощів різних святих; ця домовина була карбована рослинним орнаментом із розкішних китиць овочів і пишних вязанок квітів.²⁸⁾

На вдержання шпиталю при Київо-Печерському монастирі подарував гетьман села Остроч і Ядлівку в баришівському повіті, переяславського полку.²⁹⁾

З величавих церков, побудованих коштом Мазепи поза Києвом, згадаємо камінну соборну церкву Вознесення в Переяславі, вибудовану теж коло 1698. р.³¹⁾ Будову цієї катедрі розпочато в 1695. р. у звязку з увінчаними заходами гетьмана відновити переяславське єпископство, що існувало в княжих часах; єпископом став ігумен київського Золотоверхого Свято-Михайлівського монастиря о. Захарій Корнилович.³²⁾ Гетьман щедро обдарував переяславську катедрю; справ-

лений ним антиминос із написом, що «опустѣлый черезъ полтопяста престоль Переяславской отновленъ построенъ, наданъ и крашенъ всѣмъ коштомъ Ясене Вельможн. Е. М. пана Іоанна Мазепы гетьмана и кавалера войскъ Его Цар. пресвѣт. Вед. Запорожскихъ» бачив львівський крилошанин о. Антоній Петрушевич у бучацькій церкві св. Николая.²⁸⁾ До катедрального переяславського собору прислав Мазепа в 1701. р. рукописну пересопницьку євангелію, написану в 1556—61. рр. з поручення князя Януша Заславського і його матері княгині Гольшанської.²⁹⁾

Поміг Мазепа також запорожцям вибудувати нову церкву в Січі; він дав їм на те потрібні запаси й гроші та своїм немалим коштом справив до цієї церкви розмальований іконостас. Завів його на Січ господар гадяцького замку Степан Троцинський. Кошовий отаман і все низове військо прийняло радісно цю церковну прикрасу; написали гетьманові сердечну подяку за ту його до них любов, що він «до тієї їх церкви на хвалу Божого імені справив це іконне составлення».³⁰⁾ У своєму листі з Січі, дня 26. лютого 1693. р. писав кошовий Василь Кузьменко з товариством до гетьмана: «Истинный знакъ цѣломудрія велможности вашей въ томъ есть всему свѣту явный или всѣмъ, что Господу всѣхъ Творцу и Богу нашему благопріятно и всему християнскому роду пожиточно и благодарно то самовластіемъ благое дѣло душеполезное охотно велможность ваша исправляеть подъ ихъ державою пресвѣтлыхъ монарховъ нашихъ въ двухъ мѣстѣхъ святыхъ избилно сіяеть слава ваша, которую за щасливый свой regimentъ чрезъ украшеніе церковей божіихъ нескончаемые во вѣчныя роды себѣ одержали, истинну рекши, имянно во второмъ Іеросалимѣ въ богоспасаемомъ градѣ Киевѣ въ святой чудотворной лаврѣ киевонечерской на главѣ дома Успенія Преподобнословенныя Дѣвы Маріи украшеніе во славу неизреченное яснозрителное отъ злата оказывается, потомъ же здѣсь у насъ славного войска запорожского низового в Сѣчѣ на благословенномъ и святомъ мѣстѣ также процвѣтаеть слава велможности вашей вѣчная, когда что належалъ ко хвалѣ божій по вашему обѣщанію намъ войску запорожскому чрезъ нарочного своего посланного Степана Троцинского прислали въ церковь Покрова Пресвятыя Богородицы святыню образы, полной олтарь и помощію божію на славу его святую у насъ въ Сѣчѣ построенную церковь украсивъ и въ ней славу предъ новыми иконами и честь достойную Господевіи воздавъ и урадувався смотря на иконное украшеніе, за то все мы товариство запорожское низовое многократно купно милости вашей, благодарствую нашему, зѣло благодарствуемъ...» При тому просили ще запорожці гетьмана, щоб прислав їм ще 500 золотих на заплату майстрам, що будували церкву, та «полуобъяри зеленой к царскимъ вратамъ на занавѣсъ».³⁰⁾

Ця при щедрій Мазепиній допомогі нововибудована січова церква Покрова Пресв. Богородиці не проіснувала довго. Вже в 1696. р. вона була спалена й тому кошовий Яків Мороз з січовим товариством звертався знову до гетьмана за допомогою при будованні нової церкви; цим разом просив кошовий тисячу золотих для заплачення ремісникам і борошна, «въ чомъ будетъ ласка велможности нашей, — читаємо в цьому запорозькому листі — дабы въ той, въ новосозданной церквѣ

такъ за пресвѣтлого монарху нашего его царское пресвѣтлое величество, яко и за велможность вашу, за насъ войско, и за все правовѣрное христiянство безкровная жертва отъ рода во роди была предложена». ³⁷⁾

Хоча не маємо джерельних вісток про те, як поставився гетьман до цього прохання запорожців, все таки можемо здогадуватися, що гетьман їм не відмовив, як узагалі він піклувався церквами. В доступних нам історичних джерелах маємо тільки вістки про фундування Мазепою церков по більших осередках України, але нема сумніву, що його дбальість сягала до різних закутін. Ось крил. Петрушевич бачив в архіві львівської митрополичої капітули «Синодик» якогось монастиря св. великомученика Димитрія (без означення місцевости), в якому була згадка: «о здоровіи родъ благочестивого Іоанна гетмана Мазепы войска ихъ царск. пресвѣтлого величества Запорозскаго достовѣрнаго хранителя православныя вѣри». ³⁸⁾

IV.

Завдяки цьому меценатству Мазепи розвинулося в Україні в добі його гетьманування мистецтво. Мистецтво Мазепиної доби відоме нам завдяки дослідям Федора Ернста, ³⁹⁾ Дмитра Антоновича ⁴⁰⁾ і Володимира Січинського. ⁴¹⁾

Ернст стверджує, що доба Мазепи характеризується незвичайним піднесенням у всіх галузях мистецтва; і в архітектурі, і в різьбі, і в малярстві, гравюрі, орнаментиці, прикладному мистецтві виявляється її особлива, своєрідна фізіономія. Дерев'яне будівництво в добі Мазепи припиняється майже зовсім, бо тогочасні меценати українського мистецтва — гетьман і козацька старшина — виявляють «великий хист до будування камінних церков — ніби просячи Бога простити їм не завжди чисті шляхи, якими вони здобули свої багатства. Колосальну кількість будівель вивів на свої кошти сам Мазепа». Гетьмана наслідувала генеральна і полкова старшина: Кочубей, Дунін-Борковський, Мокієвський, Коровченко, Мирович, Герцик, Лизогуби Сулими, Думитрашко й інші будували своїми коштами величаві храми і велили наліплювати на стінах своїх фундацій свої герби; малярі виконували портрети меценатів, що їх уміщувано на стінах будівель, штихарі вирізували величезні гравюри, що мали передати нащадкам пам'ять про всі видатні діла меценатів, яку то місію мали виконати й справді виконують присвяти меценатам у тогочасних літературних творах.

Найвидатнішим явищем мазепинської архітектури вважає Ернст будування великих «соборних» катедральних і монастирських церков. В їхній будові добачує цей дослідник ніби нове відродження старих візантійських традицій; їхнім зразком були не українські національні форми дерев'яних церков, тільки великі, старі церкви в Києві та в Чернігові — з довгим прямокутником у плані, з шістьма стовпами, що ділили храм на 3 продовжні частини (нави), і п'ятьма банями — посередині і понад углами; часто на західньому фасаді цих церков були виділені два окремі виступи або башти, що нагадували київський Свято-Софійський Собор або західньо-європейські католицькі храми. Най-

Більш уваги присвячено оздобленню головного входу або порталу, де була помітна надзвичайна розкіш скульптурної орнаментациї, з декоративними щитами, розірваними фронтонами, хвилястими лініями волют (слимачниць), пілястрами та кольонами з розкішно оздобленими капітелями, завитки виноградної лози та листки аканту, дитячі фігурки ангелів, китиці квітів і овочів, яскраві краски та золота ікон, золочені орли та «сонця» з монограмами Христа й Діви Марії. Зразків таких церков завважив Ернст чимало в Україні; класичними їх зразками вважає він власне збудовані коштами самого Мазепи дві величезні, дуже подібні одна до одної церкви в Києві: в братському Бого-явленському й пустинному Свято-Миколаївському монастирях.

Поруч із тим стверджує Ернст у своїх дослідях і розквіт чисто українського церковного стилю в будівництві того часу; камінні церкви цього типу будовано по зразку старовинних дерев'яних, трьох- або п'ятизрубних церков. Гарним зразком цього типу вважає він вибудовану коштами Мазепи в 1696—98. рр. церкву Всіх Святих над Окономською Брамою київської Лаври, а далі пятибанні собори в Ніжені, Новгороді Сіверському, Прилуці, мазепинські церкви Воскресенського монастиря в Переяславі і Миколаївського в Батурині та Петра й Павла і Трійці в Густинському монастирі; за найкращу церкву поміж шістьма трьохбанними київськими церквами трьозрубної конструкції вважає Ернст св. Теодосія на Печерську. Яскравих ефектів досягло — на його думку — тогочасне українське церковне будівництво в церквах св. Катерини в Чернігові та св. Юрія на Видубицьких горах у Києві.

Антонович вважає, що зразком для п'яти церков, фундованих Мазепою у Києві, були західньо-європейські барокові базиліки, як це й представив на своїй гравюрі з 1706. р. Іларіон Мигура; відрізняється своїм пляном від них шоста церква, представлена на цьому рисунку — Всіх Святих у Києво-Печерській Лаврі над Окономською Брамою, введена — як це признав уже Ернст — по зразку дерев'яної п'ятизрубної церкви. Антонович приймає в церковному будівництві мазепинської доби синтезу чужого західньо-європейського барокового мистецтва з українським народнім. Церковне муроване будівництво не могло розвиватися на виключному наслідуванні дерев'яного, бо тому була на перешкоді сама природа каменя. «Наслідування дерева — пише Антонович — виконало величезне завдання основної українізації барокових форм, але дальший природний шлях розвитку вів до поєднання форм базиліки мурованого барокко, яким воно прийшло в Україну, з тими формами, які барокко прийняло в Україні, наслідуючи дерев'яне будівництво. Таку синтетичну реформу церковного будівництва й було переведено в кінці XVII. в. головним чином церквами Мазепиною фундації... Церковне будівництво вернулося знову до того пляну, що був такий розповсюджений у стару князівську добу візантійсько-романського стилю. Розуміється той факт, що тих старих церков немало зоставалося ще в Україні — в Києві, Чернігові, Переяславі, Галичі та інших містах і їх українські будівничі XVII. в. мусіли часто реставрувати й відбудовувати, мусів мати рішачий вплив на ту форму, до якої врешті синтезувалася барокова українська церква. Цей тип церкви є верхом досягнення українського барокового будівництва під щедрою протекцією Мазепи».

Фундовану гетьманом Іваном Самоїловичем церкву Мгарського монастиря коло Лубень, будову якої докінчено щойно за Мазепи після 1701. р., вважає Антонович безпосередньою попередницею київських соборних церков Мазепиної фундації в братському Богоявленському й пустинному Свято-Миколаївському монастирях. Всі ці три церкви мали зпереду дві вежі, з порталом між ними й фронтоном на горі над порталом, та пишню розвинені побіч бічних стін базиліки фасади з ви-представлених на Мигуриній гравюрі, збудовано по зразку мурованої барокової п'ятиверхої базиліке.

Про будівничого-архітекта мазепинських церков маємо згадку в листуванні Мазепи з царями Іваном і Петром у 1693. р.; саме в цьому році 21. травня (мабуть по старому стилю) писав гетьман до царів, що в нього підрядився «москвичин, камінного діла майстер Осип Дмитрів, виставивши в Києві 2 церкви камінні: одну в монастирі братському св. Богоявлення та другу в монастирі пустинному св. Чудотворця». Царі ж повідомили дня 12. жовтня Мазепу, що вони наказали Осипові Старцеву вернутися з Москви в Україну й стати до розпорядимости гетьмана. На цій основі прийнято, що Осип Дмитрович звався в Москві Старцевом і будував з доручення гетьмана і наказу царів обидві ви-щеназвані київські церкви. Антонович не погоджується з тим, начебто москвин був будівничим київських церков; він здогадується, що або майстер Осип прозваний у Москві Старцевом, не був з походження москвином, тільки київським майстром Старченком, тим більше, що в тому часі були в Києві майстри, які так називалися, — або якщо майстер камінного діла Старцев був справді москвином, то він, не зважаючи на царський наказ, не будував названих церков. Участь московського майстра припускає Антонович у скульптурній орнаментациі побудованих коштами Мазепи двох лаврських церков, яких орнамент мав геометричні, різкі та гострі мотиви, подекуди неприємні для українського ока. Але в загальному виді і деталях церков Богоявлення і Св. Миколая добачує Антонович наскрізь український характер і твердить, що ці церкви не мали нічого спільного з московським будівництвом; навпаки саме в них добачує він кульмінаційну точку розвитку українського будівництва мазепинської доби т. зв. козацького барока.

Ернст приписує Старцеву будову бувшої трапезної біля військового Свято-Миколаївського собору з розкішними лиштвами вікон, галерею-аркадою круг вітара та трьома банями. Крім нього згадує цей дослідник ще іншого москвича Матвія Ефимовича, будівничого чудесної української трьохбанної церкви в глухівському Петропавловському монастирі, в якій тільки скульптурне оздоблення стін виказувало вихований на зразках московського барока смак його автора. Той факт, що московський майстер будував в українському стилі, вважає, Ернст яскравим свідомством того, що українські фундатори пильно стежили за роботою майстра, давали йому певні директиви, примушували його подавати їм проєкт, який або затверджували, або змінювали. Для зміцнення свого твердження покликається він на збережені до наших днів зразки письменних умов ктиторів церков з архітектами або «мурарськими майстрами», де були обговорені навіть подробиці в новій будові. З будівничих українців мазепинської доби називає Ернст Афанасія з Пирятина й Прокона Корієвича, з поляків — Мартина Томашевського

і Яна Федровича, з німців — Адама Цернікава й Йоганна Баптисту, з французів — Лямота де Танція і Дерівера.

І Ернст і Антонович зазначають, що мазепинська доба в архітектурі не обмежується згаданими церковними будівлями. В цій добі повільно з'являються перші муровані дзвіниці на території Гетьманщини (одна з перших київського Св.-Софійського собору), численні фортифікаційні будови (стіни й башти Києво-Печерської Лаври та в Густині на Полтавщині) та партерові дома козацької старшини. Серед останніх згадують вони т. зв. дім Мазепи в Чернігові, вибудований — як здогадується Ернст — московською владою для вжитку свого гарнізону, дім Петра І. у Києві на Подолі, будинок друкарні Києво-Печерської Лаври і мазепинський будинок Київської Академії. Останній двоповерховий мав плян довгастого прямокутника з низкою аудиторій у ряд та галерею на стовпах здовж внутрішнього фасаду. Та цей т. зв. «Старий» або «Мазепин» корпус Академії протягом півстоліття дуже перебудовано, внаслідок чого його первісний вид можемо знати тільки з сучасних гравюр. Багато будівель мазепинської доби не збереглося зовсім до наших днів, як київська ратуша з 1697. р., муровані будинки з мазепинського замку в Батурині, київський будинок, де Мазепа мав розмову з Орликом, будинки в мазепинських маєтках — Дехтярівці і Поросючках коло Бахмача, як також будівлі Полуботка, Лизогуба й Скоропадського в Чернігові.

Ернст завважає, що в камінному будівництві Гетьманщини перших десятиліть після Мазепи були живі традиції його доби. Що ж до металевих виробів з цієї доби, то на численних пам'ятках козацької зброї, чарках, кухлях, мисках, кубках, блюдах, а далі церковних речах — хрестах, дискосах, дарохранительницях, канделябрах, окладах євангелій, шатах для образів, дзвонах, царських воротах, що іноді були із срібла, помічається розкішний бароковий орнамент, що проявився на цих виробах майже до кінця XVIII. ст.

Малярство мазепинської доби досягло — на думку Ернста — теж пишного розквіту та повного і яскравого виявлення своєї своєрідності. Серед збережених багатьох чудових зразків іконостасів, окремих ікон, розписів і портретів найкращими вважає цей знавець іконостаси Свято-Миколаївського військового собору в Києві. Як на зразок української ікони мазепинської доби вказує він на копію чудової ікони Покрова Пресв. Богородиці в переяславській церкві, збудованій Іваном Мировичем у перших роках XVIII. ст. Під Божою Матір'ю стоять з лівого боку Теофан Прокопович з духовенством, з правого боку — цар Петро І. з царицею Катериною, за ними — гетьман Мазепа, Мирович, козаки й придворні дами.⁴²⁾

В галузі штихарства мазепинської доби місце старого дерев'яного штиха заступила гравюра на міді. Розвиток граверства в Гетьманщині починається з 70-х рр. XVII. ст. й досягає свій апогей саме в добу Мазепи. З кінцем XVII. ст. були гравери в Чернігові, звідки їх запрошувано до Москви для видання портретів цариці Софії і царів Івана й Петра, в Новгороді Сіверському та найбільше в Києві, де плекали гравюру при лаврській друкарні, в малярській лаврській школі й Києво-Могилянській Академії. Особливого значіння набували в тому часі гравіровані академічні «тезиси» (ілюстровані програми врочистої диспути

в Київській Академії), з яких два зладив штихар Інокентій Щирський з Чернігова: 1) Обідовського з 1691. р. і 2) з 1701. р. з образом Атеї-Палляди, заступниці наук, над нею — фігури святих ззаду — проект двоповерхового мазепинського будинку київської Академії, поруч Атеї — велика юрба студентів у своїх тогочасних костюмах та з своїми зачісками. За кращих штихарів мазепинських часів уважає Ернст Леонтія Тарасевича, учня славних Кіліянів в Авсбурзі, та ігумена крупицько-батуринського монастиря, спершу архидіякона Київо-Печерської Лаври Іларіона Мигуру. Останній вславився своїми гравюрами-панегіриками в честь Мазепи, Скоропадського, Степана Яворського, Кочубея, Данила Апостола й інших різних високопоставлених осіб.

(Закінчення в черговому числі).

П Р І М І Т К И:

¹⁾ З приводу відвідин могили Мазепи в Галаці в 1811. р. Олекса Мартос (1790—1842) записав у своєму щоденнику між іншим таке: „Кромѣ другихъ добродѣтелей Мазепа былъ другъ наукъ: онъ увеличилъ в Києвѣ Академію въ Братскомъ монастырѣ, который имѣ возобновленъ и украшенъ, снабдилъ ее бібліотекою и рѣдкими манускриптами... основатель Академіи в многихъ церквей и человеколюбивыхъ заведеній... (Русскій Архивъ, Москва 1893, кн. 2, ст. 345; Д. Дорошенко: Огляд укр. історіографіі, Прага, 1923, ст. 77—78).

²⁾ Н. И. Костомаровъ: Собраніе сочиненій, историческія монографіи и изслѣдованія, кн. VI, т. XVI, С.-Петербургъ 1905, ст. 408—409, 426 и 480—481.

³⁾ Гетманъ Мазепа, С.-Петербургъ 1897.

⁴⁾ Е. Рудинська: Листъ Василя Горленка до Панаса Мирного, Київ 1928, ст. 49.

⁵⁾ Записки НТШ, т. CLII, вѣд. I, 1933.

⁶⁾ Hetmann Mazepa. Sein Leben und Wirken, Zeitschrift für osteuropäische Geschichte, Bd VI (N. F. Bd III) Heft 1. Königsberg-Berlin 1932, с. 59. Нарис, історіі України, т. II., Варшава 1933, ст. 113.

⁷⁾ Я. Гординський „Владиміръ“ Теофана Прокоповича. Записки НТШ CXXX, Л. 1920, ст. 19—71; CXXXI, 1921, ст. 65—122; CXXXII, 1922, ст. 65—134. В своїй розвідці автор використав усю дотогочасну літературу.

⁸⁾ Записки НТШ CXXXII, ст. 80. — Могило-Мазеповіянською звалася Академія від 1704. р. до Мазепиного зриву проти Москви (Д. Вишневскій: Київская Академія в первой половинѣ XVIII ст., Київ 1903, ст. 59—69 і 132).

⁹⁾ Памятники, изд. Киевскою Коммисією для разбора древнихъ актовъ т. II., изд. 2-е, К. 1897, ст. 488—492, ч. XXXVI; — Н. И. Петровъ. Киевская Академія во второй половинѣ XVII в., К. 1895, ст. 51—52; — A. Jabłonowski: Akademia kijowsko-mohilańska, Krakів 1899—1900, ст. 178—179.

¹⁰⁾ Ф. Тітов: Стара вища освіта в київській Україні кінця XVI—поч. XIX. в. Київ 1924, ст. 105—112.

¹¹⁾ Памятники Киев. Ком. П. ст. 492—497, ч. XXXVII. — Яблоновський хибно пише: „І в цій новій грамоті цар не назвав колегій „академією“ (Akademia. kij.-moh., 207).

¹²⁾ Ф. И. Титовъ: Русская Православная Церковь въ польско-лит. гос. въ XVII—XVIII в. в. К. 1905, П, 462; Я. Гординський: „Владиміръ“ П. Прокоповича, Записки НТШ CXXXI, 74.

¹³⁾ Памятники Киев. Ком. П, ст. 472—3, ч. XXXIV, в Батурина, 7. 5. 1692.

¹⁴⁾ Акты Зап. Россіи, Петербург 1853, V, ст. 266, ч. 252 в Батурина, 7. VII. 1693.

¹⁵⁾ Пам. Киев. П, ст. 499—500, ч. XXIX, в Батурина, 9. VIII. 1702.

¹⁶⁾ Пам. Киев. Ком. П, ст. 500—502, ч. XE, в Київського Печерського 26. VII. 1707.

¹⁷⁾ Єромонах Макарій Булгаков: Історія Київської Академіи, Санктпетербург 1843, ст. 110.

¹⁸⁾ Д. Вишневскій: Київская Академія в первой пол. XVIII ст., Київ 1903, ст. 46.

¹⁹⁾ Тітов: Стара вища освіта в київ. Україні, ст. 131, 132, 142, 212—213, 214 і 310.

²⁰⁾ Русскій Архивъ, Москва 1893, кн. 2, ст. 345; — Дорошенко: Огляд укр. історіографіі, Прага 1923, ст. 78.

²²⁾ С. Маслов: Етюди в історії українських стародруків, Українська книга XVI—XVII—XVIII ст. (Труди Українського Наукового Інституту Книгознавства, т. I), (Київ) 1926, ст. 114—134.

²³⁾ Там же, ст. 121.

²⁴⁾ Костомаровъ: Собр. соч. Ист. мон. и изол. кн. VI. т. XVI, ст. 426; Титовъ: Русская Православная Церковь, II, ст. 440; Маслов, як вище, ст. 121.

²⁵⁾ А. Петрушевичъ: Дополненія ко Сводной Галицко-русской Лѣтописи съ 1600 по 1700 г., Львів 1891, ст. 744.

²⁶⁾ Костомаровъ: Собр. соч., кн. VI, т. XVI, с. 480—481; Маслов, як вище, стор. 121.

²⁷⁾ (Митр. Евгений Болховітін): Описаніе Кіево-Софійскаго Собора и Кіевской Іерархія, Київ 1826, с. 53; И. Шляпкинъ: Св. Дмитрій Ростовскій и его время (1651—1709 г.), Петербург 1891, с. 49.

²⁸⁾ Антонович: Скороченій курс іст. укр. мистецтва, с. 166.

²⁹⁾ Костомаровъ: Собр. соч., кн. XI, т. XVI, с. 408.

³⁰⁾ (Е. Болховітін): Опис. Кіево-Соф. Собора. Приб. № 30, с. 155. В царській грамоті до митр. Варлаама Ясинського в справі вибору переяславського єпископа в 21. березня 1698. р. згадується, що Мазепа „заложив“ у городі Переяславі для майбутнього єпископа каміньну церкву Вознесення Господнього. — Пор. Костомаровъ: Собр. соч., кн. VI, т. XVI, с. 481.

³¹⁾ Описаніе Кіево-Софійскаго Собора и Кіев. Іерархія, Приб. № 31, стор. 156—160, царська грамота на потвердження Захарія Корниловича єпископом переяславським, Москва, 15. III. 1702.

³²⁾ А. Петрушевич: Сводная Галицко-русская лѣтопись съ 1700 до конца Августа 1772 г., Львів 1887, с. 9.

³³⁾ Г. Павлуцький: Історія укр. орнаменту, Київ 1927, с. 25.

³⁴⁾ Д. И. Эварницкій: Источники для истории запорожских казаков, т. I, Володимир 1903, с. 467, ч. LXXXIII, лист Мазепи до царів в Батуряна, 10. III. 1693.

³⁵⁾ Там же, с. 474—6, ч. LXXXIII.

³⁶⁾ Там же, с. 633—5, ч. CXXXII, лист кошового Мороза в товариством із Січі, 22. XI. 1696.

³⁷⁾ А. Петрушевичъ: Сводная Галицко-русская лѣтопись съ 1600 по 1700 г., Львів 1874, с. 271.

³⁸⁾ Українське мистецтво XVII—XVIII в., Київ 1919, с. 17—29 і 30 та Ілюстрації 20, 2Р, 22, 24, 25 і 37; — „Мазепин будинок“ у Чернігові, Чернігів і Північне Лівобережжя, Київ 1928, ст. 457—367.

³⁹⁾ Скороченій курс історії українського мистецтва, Прага 1923, с. 123, 126, 127—134, 144—146 і 160—161.

⁴⁰⁾ Графіка-гравєрство, Українська Загальна Енциклопедія, т. III, стор. 458.

⁴¹⁾ Про цю ікону пише також Д. Щербаківський. (Український портрет до кінця XVIII ст., Київ 1925, с. 10—11).

ОСИП ДУМІН
(Берлін)

Інтелігенція села Грушова

(Причинок до історії галицької землі на початку XX. ст.)

1. Дещо про село Грушів.

Грушів, (в церковних урядових актах називається також — Грушова), — це найбільше село дрогобицького повіту. На основі заповідань «Skorowidz'a miejscowości R. P.», том XIII. з 1924. р. мало воно тоді 3023 мешканців (1459 мужчин і 1564 жінок). З них належало: 3002 до греко-кат., 2 до римо-кат. і 3 до інших християнських віроісповідань; крім того було 16 жидів. З національною приналежністю грушівців втяла польська статистика штуку, якої позавидував би їй навіть Мінхенгаузен. Отже згідно з цим «скоровідзом» мало бути в Гру-

- 475 (ціле) (камера повертається) ... Леся здивовано дивиться йому вслід, не розуміючи... потім здвигає плечима і...
- 476 (півдеталь) ...наливає воду в чайник, який ставить на вогонь схилившись на коліна...
- 477 (півдеталь) ...роздмухує, прикладаючи сухі гілочки в вогонь, що нараз починає розгоратися... Її обличчя цілком близько біля вогню, на рідницях шматочки попелу, обличчя задоволено усміхається (камера приближається) вогонь більшає, більшає і забирає ціле полотно...
- 478 (деталь) ...вогонь зменшується і зменшується, аж ось з'являється постать Білого, що сидить і в нього вдивляється. Це Білий, що сидить біля вогню і вартує біля ватри, він піднімає голову і...
- 479 ...обводить очима кругом... Видко чорні сідуєти дерев на світлішому небі, далі якісь темні верхи (камера йде вгору) небо, по якому де-не-де малі сріблячі в місяці хмарки (камера вниз) ватра, біля неї сідує Білого, що враз...
- 480 (деталь) Десь далеко чути спів, що все наближається, стає все ясніший і голосніший і враз, десь цілком близько вривається...

Др. МИКОЛА АНДРУСЯК
(Львів)

Гетьман Іван Мазепа як культурний діяч

(Закінчення)

На піднесеній в 1706. р. панегіричній гравюрі гетьманові Мазепі стоїть сам гетьман у лицарських шатах та в шоломі із струсячими перами, круг нього розміщені жіночі алегоричні постаті (6 галузей знання), нижче герб, пишне оздоблення з гармат, прапорів, рушниць і напис з посвятою, на горі — Христос з 6-ма фігурами святих й низка збудованих Мазепою церков. Основником української школи гравюри на переломі XVII—XVIII. ст. вважає Січинський Олександра Антона Тарасевича (1672—1720); до його школи зачисляє він між іншими й автора великого академічного тезису з 1708. р. з портретом Мазепи — Данила Галяховського (1674—1709). Українська школа граверства ма-

зепинської доби сягала своїми впливами до Польщі, Румунії, Білорусі й найбільше до Московщини, куди українські мистці їздили на короткий час або працювали там постійно. Занепад граверства стверджує цей дослідник у періоді після 1709. р. пізніший його розвиток у 30—40-х роках XVIII. ст.

Ернст зазначає, що мазепинська доба залишила нам ще й багато пам'яток інших галузей мистецтва, як от різьби, ювелірні роботи з благородних металів, шиття, тканин, скла і т. п. Буйний, розкішний орнамент цієї доби з фантастичними рослинами — квітами й овочами — дається легко відрізнити від попереднього й пізнішого орнаментів у прикрашенні таких речей, як шати або ризи на образах святих, оклади євангелій, царські ворота з іконостасів, церковні люстри та кадила, дарохранительниця, чаші і т. п. Особливим орнаментом визначається срібна дошка плащениця — дар гетьмана Мазепи до Божого Гробу в Єрусалимі.

Київський дівочий монастир напроти Лаври, якого ігуменею була мати Мазепи Марія-Магдалина, вславився вишиванням сріблом, золотом і шовками; декілька вишитих там плащениць, риз, воздухів і т. п. збереглося з часів її ігуменства. Цей монастир був скасований після полтавської катастрофи; його черниці перенесли своє плекання вишивок до Флоровського монастиря в Києві на Подолі.

V.

Гетьман Мазепа визначився як великий книголюб і меценат тогочасних видань. Як книголюб мав він у Батурині власну добірну бібліотеку, в якій закріпив французький дипломат Жан Балюз у 1704. р. багато латинських книжок.⁴³⁾ Книжками обдарував гетьман бібліотску київської Академії,⁴⁴⁾ як також обдарував ними різні церкви й особи. Слід підкреслити, що те саме робила і його мати, ігумення київського дівочого Вознесенського монастиря Марія-Магдалина, що в 1687. р. обдарувала членів царського дому молитовниками й акафистами.⁴⁵⁾

Лубенський монастир одержав від гетьмана дві прегарно видані євангелії,⁴⁶⁾ переяславська катедра при Вознесенському монастирі Пересопницьку Євангелію;⁴⁷⁾ Степан Яворський подарував ніжинському Благовіщенському монастиреві євангелію гетьмана Мазепи.⁴⁸⁾

У 1688. р. Мазепа й архимандрит Варлаам Ясинський післали кн. Василеві Голіцинову книгу «Вънецъ Христовъ» Антона Радивилівського.⁴⁹⁾ З листом гетьмана до Голіцина прибув панегірист Атанасій Заруцький з Глухова, якого поручив Мазепа, як порядну і вчену людину. Заруцький написав книгу на похвалу царів, яку прихильно оцінили Лазар Баранович і інші українські вчені, але гетьман перед її друком вислав його в Москву, щоб він доповнив її на основі московських літописів та одержав там одобрення своєї книги до друку. До того Мазепа нагородив його селом Чорторією (нин. Черториги, глухівського повіту), на що просив також царського потвердження, яке Заруцький разом з дворянством одержав. Написаний Заруцьким у

Тому ніхто з наляканих приятелів до нього не писав, коли він був на засланні в Кос-Аральській форті, тому був таким самотнім в своїй столиці, Києві, переїздом через неї у 1859. році, коли абсолютно ніхто з його численних адораторів не відвідав і не вшанував його, бо просто боялися увійти до цього льоху з динамітом із запальними свічками підтримки і зрозуміння.

Чим же ризикували ті люди, коли б відвідали Шевченка? Смертю? Засланням? Тортурами? Нічого подібного! Лише кривим оком якогось зверхника чи впливового приятеля, доганою якогось перестрашеного вуйка й охолодженням кількох знайомих московських патріотів. В крайньому випадку якимсь трусом і коротким арештом. І страх перед такими дрібницями зупинив людей, щоб розуміти всю велич і відвагу Шевченка, перед відданням належної пошани людині, що для свободи й щастя свого народу ризикувала **ввесь час** своїм життям.

Отже чи може бути правдиве розуміння героїства без звичайної цивільної відваги? На це можна дати тільки одну відповідь: Ні, тисячу разів ні!

Що ж, чи ця цивільна відвага така необхідна для тріумфу будь якої ідеї? Які її основні прикмети?

Але вміння говорити в очі гірку правду, — це зовсім не значить, що ми маємо ще більше культивувати в себе рису, в якій вже так являємося недосяжними віртуозами. Себо це не значить, що треба при зустрічі зо старим, симпатичним приятелем, якого ми давно не бачили, півгодини розводитися над тим, як він постарівся і знищився, з диявольською сатисфакцією приглядатися по скінченці зустрічі, як замість повної енергії людини, що прийшла до нас, відходить похилена руїна з почуттям, що вже стоїть одною ногою в труні. — Або підчас якогось великого прийняття не варто голосно даяти нової сукні й цілого вас не задовольняючого вигляду вашої милої сусідки, не звертаючи уваги на благальні погляди господині дому.

Ця «цивільна відвага» жадної ідеї не підтримає і нічому не допоможе, отже **ліпше** дати їй раз на завжди спокій і перейти до тієї правдивої, яка таки існує і в нашому житті й яка нерідко найяскравіше виявляється в якомусь буденному факті.

Цивільну відвагу мав Міхновський.

Коли підчас якогось процесу, де він виступав як оборонець з блискучою промовою, до нього підійшов Володимир Короленко, один з наймудріших московських письменників того часу, адорований тодішнім суспільством, по походженні українець, і з висловами захоплення протягнув свою руку, щоб познайомитися з Міхновським. Міхновський не розтанув від проміння сонця слави пануючої нації, а, сховавши свою руку за спину, коротко й ясно заявив: «Я зрадникам свого народу руки не подаю!», чим глибоко образив Короленка. Щоправда лагідне оточення обурювалося таким нетактовним захованням Міхновського, але й вони пізніше визнали, що Короленко часто вертався до цього випадку і почав цікавитися українськими справами. Річ майже певна, що коли б у своєму житті він натрапив на ще кілька таких нетактовних заховань, українська література збагатилася б ще одним талановитим письменником.

Цивільну відвагу завжди мала Олена Пчілка, виявляючи її на кожному кроці викликаючи здивовання оточення її, здається, іноді навіть і чоловіка. Це вона з подивугідною впертістю перекладала підручники своїх дітей на українську мову і сама вчила їх в той час, коли найбільші українські патріоти користалися з російської школи, яка калічила душі молоді. Це вона завзято говорила в очі правду усім дводушним землякам, переслідуючи їх за моральне фарисейство. Це вона в Полтаві, на святі Котляревського, зігнорувала заборону наддніпрянцям виступати з українськими привітаннями й вона говорила в своїй мові, своєю відвагою заткнувши горло присутній владі.

І це вона потрапила в тогочасному жидофільському середовищі поступових кол не злякатися закидів в опортунізмі й піти цілком самостійним шляхом, гостро відчуваючи жидівську небезпеку і виступивши з обгрунтованою антижидівською пропагандою у своєму власному часописі.

На всі ж закиди своїх сучасників і на їх поради «смиритися й жити між людьми, як люди», відповідала вона завжди одним і тим самим — «Ні!»

І чи ж дивно, що власне така мати дала своїй нації Лесю Українку, у якої цивільна відвага і погорда до партачів життя теж сягає найвищого шпилья. Великою цивільною відвагою вже була сама тематика її творчості, яку всі тоді не розуміли і переслідували як екзотичного, драпіжного звіря на Смертному полі тодішнього «Фінського» народництва і плоского позитивізму. Зрештою не розуміючи добре її творчості, партачі життя підсвідомо відчували цілу її погорду, що жила в ній до таких, як вони.

Адже ж «Одержима» в поемі Лесі Українки більше, як ворогів Месії, в якого вірує, ненавидить його обережних і пасивних приятелів. Не лише тих, що його розпинали, а і тих, що могли спати, коли він готувався для свого хресного шляху. З огидою оглядає вона сплячих учнів Христа в Гетсиманському саду, в тяжку для нього ніч, яку він самітно переживає, час від часу безрезультатно звертаючися до своїх учнів. І для них у неї в лише такі слова:

«Ви — сонне кодрю! Світло опівночі
Не будить вас? Вам заграва кривава
Очей лінивих не здола заплющить?
Бодай вам вічний сон наляг на груди
І зморю душив вас без кінця,
Мені сто раз від вас миліші гади,
Бо в них таки либонь тепліша кров.
Каміння у пустині відкликалось
Потрійною луною, але ці
Не обізвуться, ні, дарма надія!»

Людей, що в такий спосіб вірують у якусь ідею, ані Одержима, ані Леся Українка не можуть вважати своїми однодумцями, хоч би Бог, якому вони молилися і був би той самий. Мало того, Леся Українка

разом з Одержимою вірять, що найбільша самопожертва героя може щось змінити в такій юрбі, де навіть найближчі учні його сплять, коли він має гинути.

«Для цієї самої юрби воскреснуть??!
На це, либонь, не стало б і Месії!»

Міхновський, Олена Пчілка й Леся Українка — великі взірці цивільної відваги. Але майже кожний їхній найдрібніший вчинок відразу викликав настороженість або й бурю ворожнечі, не лише з боку партачів життя, а й з боку діяльних та лагідних земляків. Коли ми розглянемо спогади Чикаленка, Русової, Королева-Старого, то побачимо, що сучасники не зносили їх власне за те, за що ми тепер влаштуємо їм ювілей. Адже ж Міхновського за його оригінальний, рішучий спосіб реагувань Чикаленко на щодесятій сторінці називає шовіністом і актором, але ці епітети можна вважати компліментами в порівнянні з іншими. Характерник в своїх цінних спогадах пише, що за часи нашої революції в українських часописах «Боротьба», «Народня воля» та «Робітничя газета» просто обкидано болотом Міхновського і кількох інших за те, що вони мали свою думку, були самостійниками і до автономістичної партії не належали.

Так само кожний акт цивільної відваги Олени Пчілки одразу ж викликав протинакцію. Чикаленко радив цій людині, що мала виняткове вчуття потреб нації далеко глибше й правильніше, як він сам, кинути займатися цими питаннями, сидіти тихо й видавати журнал мод і вишивок. «Поступова» молодь бойкотувала її часопис за жидофобство, Софія ж Русова написала в своєму споміні про неї чесно й отверто:

«Ми не доцінювали тих рис прямолінійного її думання. Нас вражала різкість її доган і неприхильне поведіння з усіма, кого вона вважала не досить націоналістичних переконань. Ми її вважали шовіністкою в найбільшому значінні того слова».

Але суд історії, історії страждань українського народу виявив правдиву рацію її шовінізму, її впертої прямолінійності. Неправильні всі наші мрії й надії на міжнародні зв'язки. Ось перед нами український нарід в абсолютній самоті дуситься під московським злуцанням, гине в ім'я ідеалу московської культури. Правду каже Донцов — «в історії воюючого українства займе постать Олени Пчілки одно з найперших місць».

Приблизно так само більшість сучасників ставилася й до геніяльної думки дочки Олени Пчілки — Лесі Українки. Королів-Старий в своєму спогаді про неї, друкованому в «Краківських вістях» мин. року, згадує, як чужа вона була всім і яким незрозумілим був її шлях. Вона їм не подобалася. Негарна, зле вдягнена, без смаку і з дивними ідеями: в той час, коли всі хотіли лише трохи освіти для народу, вона висловлювала таку жіночу, химерну примху: Боротьба за цей нарід й його цілковите визволення. Але оскільки Софія Русова при кінці життя зрозуміла все творче, що колись не доцінювала в Олені Пчілці, то Королів-Старий не зрозумів Лесі Українки, кажучи, що вона, —

цей символ безкомпромісової збройної боротьби за повне життя нації й людини — лише заперечила старі шляхи, а не вказала нових.

В той спосіб приймала наша еліта поступовання відважних одиниць. Річ зрозуміла, що навіть таке відношення оточення не могло стримати ці одиниці від впертого формування життя і мистецтва на свій спосіб. Бо це ж вони робили в протилежність партачам не для нагорд і оплесків юрби, лише з глибокої духової потреби. Але оскільки зрозуміння оточення, головним чином його найвищої верстви, не було необхідним для духового зросту і творчості тих одиниць, то воно було безумовно необхідне для того, щоб вся та творчість, весь цей новий, глибокий, революційний світогляд міг бути поширений серед мас.

Люди з найближчого оточення — це ж були ті, що могли запалювати тисячі свічок від великого вогню, біля якого вони стояли, й освітлювати тими свічками всі закутки... Могли черпати свіжу воду з самого джерела й давати її пити тим, що стояли далі, а вони нероз- старалися всіма силами гасити той вогонь та засипати джерело і тоді змагалися так завзято, що їм можна було сказати те, що сказав Данилишин українцям-селянам, коли вони по довгому цькуванню схопили своїх героїв.

«Як будете так воювати, не бачити вам України ніколи!»

Але в той час, коли правдивих пророків наше громадянство цькувало на всі способи, то воно ж нероз найбільшою підтримкою оточувало пророків фальшивих, приймаючи, як нову евангелію, кожну шкідливу дурницю, що від них походила.

Олена Пчілка, Леся Українка, Стефаник, врешті Донцов змагалися всіма своїми силами і талантом створити новий тип українця. Вони закликали супроти своєї нації і своїх товаришів, закликали до боротьби і змагання, до великих пристрастей, і почування. Вони закликали так, що в найдальших закутках вже починали чути й розуміти. Лише найближче оточення лишалося майже глухе. І тоді з'явився Великий партач, незрівняний деструктивний талант, майстер свого цеху Володимир Винниченко. Великий партач життя, політики й передусім душ нашої молоді, почав кидати в юрбу свої нові думки, які ця юрба легко приймала, бо легший до прийняття примітивного смаку фальшивий діамант, аніж дорогоцінна матова перла, бо приємніший циганський романс, ніж музика Бетовена.

У творців нового життя — великі пристрасті, почування, за які варто віддати життя; у Великого партача теж пристрасті, лише, дрібні егоїстичні, за які не треба віддавати ні життя, ні свободи.

У творців життя — боротьба й змагання за все, отже й за хліб щоденний; у Винниченка — соняшна машина, яка дбає про той хліб замість людини, або віддаватися своїм пристрастям.

І нарешті замість правдивого самоцвіту творців життя — великої чесності супроти своєї батьківщини і супроти своїх — найбільш блискучий фальшивий клейнот за збірки Винниченка — його незрівняна теорія чесності з собою, яку — як своє «Вірую» — прийняли тисячі наших інтелігентів, а зокрема студентів і гімназистів старших клас.

Цю чесність з собою наша молодь певного періоду всмоктала в себе блискучечно, мов губка Та і як було не всмоктати, коли така чесність з собою обсолютно ні до чого не зобов'язувала, легко й приємно

розв'язувала всі питання і ще до того дозволяла почувати себе новою людиною революційного типу.

Наприклад, ледве заходило питання: чи йти замість викладу до кіна — «чесність з собою» обов'язково давала стверджаючу відповідь. Таку саму відповідь діставалося на запитання: чи переходити до чужого середовища, бо там вигідніше, чи кидати жінку з місячною дитиною, або наречену напередодні шлюбу. Натомість на питання: чи віддати приятелеві позичені гроші, — чесність з собою завжди відповідала категоричним запереченням і блискуче це аргументувала тим, що властиво — чесно кажучи — тих грошей не хочеш віддати, а волиш купити собі за них новий одяг.

Ця Винниченківщина, що штовхала нашу молодь на бездоріжжя аморальності, безхребетності та цинізму, так міцно в'їлася в осередок нашої еліти, так була визнана один час «новим свіжим повітрям», що тих, які цим «повітрям» не хотіли дихати, вважали опортуністами, як опортуністами вважали не раз тих, які творили справді нову душу нації (Лесея Українка, Донцов) і закидаючи їм назадняцький шовінізм, перестарілу чесність, або варварську жорстокість у боротьбі за свою батьківщину.

Великий партач талановито й прецизійно гнув спини людям, яких вже почали випростовувати великі творці. Для цього він послуговувався цілою галереєю героїв, які приваблювали своїм неробством, скаженою еротикою, та — найголовніше — браком будьяких принципів, що, як відомо, нікому життя не полегшують.

Але в цій цій менажерії опинився один тип, цілком не подібний до інших, а передусім до самого Винниченка. Глибока, симпатична постать, зроджена в уяві письменника у тяжку хвилину твердого переконання, що якби він, Володимир Винниченко, в своїй молодості зустрів когось відважного й безкомпромісового, який взяв би його за комір і вдарив пару разів по фізіономії — у переносному чи й фактичному значінні. — то він, Винниченко, може не став би Великим партачем, лише великим майстром життя. З цієї глибокої нездійсненої туги, зродилася постать твердого, як криця, відважного в своїх поглядах старого Сосенка, що в повісті «Хочу» плює у фізіономію авторитетові Винниченка, письменникові Халепі, говорить йому в обличчя багато гіркої правди, навертає його на свою віру, а на вернувши, підтримує його, мов рідного сина.

Та коли Винниченко лише випадково, в тяжку хвилину відчув свою руйніницькою душею, якою безкомпромісовою людиною мусть бути той, хто змагається за якусь ідею і хоче її затвердити в житті, відчував цю правду все життя, аж до смерті.

Поруч з великими майстрами життя — Шевченком, Лесею Українкою і Донцовом — Микола Хвильовий був найзавзятішим ворогом усіх партачів життя. Він розумів і відчував цілою своєю істотою, що творити, або помагати комусь творити нове життя, можуть лише люди, які цілковито уявляють собі, як те життя має виглядати, люди, які в глибини душі зрозуміли якусь ідею і хочуть її перевести в дійсність понад всякі свої інтереси. Він зрозумів, що для тріумфу якоїсь ідеї потрібно нищити не лише її ворогів, а передусім усіх її приплентачів, що нічого спільного не мають ні з цією, ні взагалі з яодною ідеєю і

мати не можуть, бо для них лише одна ціль — використання кожної ситуації лише для своєї вигоди. Він зрозумів, що треба нищити тушість і міщанство в душах своїх чесних прихильників, бо інакше навіть чесні прихильники кидатимуть тяжкі колоди впоперек дороги власної ідеї, або розсаджувати її динамітом із звичайної глупоти, не орієнтуючися, чи зле роблять, чи добре, чи шкодять чужим, чи своїм.

А понад усе відчував Хвильовий, що не може бути прекрасною його Батьківщина, його Голуба Савоя, в якому б вона не була вигляді, коли люди в ній будуть нудні, нещасливі й нецікаві, коли не переродити їх душі так, щоб вони навчилися бачити й шукати в світі і в оточенні ще щось крім власної вигоди і дрібних кліток навіть тоді, коли боротьба буде конечна.

Тому Хвильовий не міг не захопитися жовтневою революцією тоді, коли «гриміла повінь» і йшла духмяна романтика, коли в лісах і в борах бачив він, як блукали середньовічні лицарі, коли йому здавалося, що душі людей змінилися.

Але так само, не міг він не отверезішати, ледве побачив, що ця повінь і духмяна романтика не дали нічого. Він відчув, що це був лише вихор, який крутнув все і знов поставив найгірші речі на своє старе місце, але натомість не було зовсім того буряного дощу, який зміг би ввесь старий бруд і живую водою скропив би всю душу.

Хвильовий, як і його Мар'яна з «Завулку» побачив, що змінялася лише покривка, а зміст її лишився незмінний. Десь змілися, згинули в безвісті правдиві люди революції, а на червоних тронах, за червоними прапорами й іконостасами опинилися ті, які в жадну революцію ніколи не вірили, за неї не змагалися і думали лише про теплі посади. Ті ж самі дами, що колись зо сльозами зворушення вішали на свої стіни портрети Миколи II-го і наслідника, з таким же зворушенням прибивали тепер біля Леніна — Зінов'єва, кажучи в своє оправдання: «Що ж, він хоч і жид, але хороший».

Він побачив, як визначні діячі й діячки комуни на збори для людей вдягали бідний, прслетарський одяг і оберталися в «товаришів», а дома перебиралися в дорогі шляфроки, гризли служницю, пліткували й говорили лише про те, де й що видрати для себе.

Так, революція відгула вже десь в бур'янах. І почався новий тріумф партачів життя. Того не могла знести ні Мар'яна, ні сам Хвильовий.

І ось тоді мабуть підчас довгих безсонних ночей, підчас безконечного самітнього ходження по кімнатах, прийшов Хвильовий до напівусвідомленого собою переконання, що єдиний шлях, яким він ще може йти, це шлях не соціальної, а національної революції. Він рішив, що лише національна гордість і відокремленість може дати людям його нації повне життя, дати відвагу до змагання з конкретним ворогом і цим відірвати їх від міщанських, егоїстичних інтересів, та поширювати їх обрії. Тоді ж з великою послідовністю почав він йти новим наміченим шляхом, сподіваючися на кожному закруті удару в чоло. Але він рішив рятувати похилу душу свого народу й змагався за це завзято. В своїх памфлетах гостро виступав він проти всіх «Гартів», «Плугів» і інших літературний осередків, обсаджених типовими партачами життя, які за всяку ціну старалися обнизити рівень української куль-

тури, творячи з нашого мистецтва якусь плескату бездарність у вигляді поезій про найбільші виплекані буряки, або прозу на взірць безсмертного «сатани в бочці».

Він безжалісно бичує тупість міщанства і брак цивільної відваги свого оточення, а вже найбільшої сміливості досягнув він у своїй останній повісті «Вальдшнепи», де висміяв дерев'яність кавалерів червоного прапору і устами героїні Аглаї одверто виголошував ідею національної романтики.

Цієї сміливості вже було рішуче забагато для його московських братів. Почалася нагінка і цькування, які напевно могли б скінчитися мирно, коли б Хвильовий згодився піти шляхом Тичини, Рильського, Сосюри й інших партачів життя. Тоді й до цього часу друкувалися б його твори щоправда зовсім змінені, тоді й досі по радію можна б було чути його голос, який складав би привітання для соняшного Сталіна. А головне, він би жив, жив...! Але Хвильовий, правдивий майстер життя, не міг лишатися в ньому на те, щоб його партачити. Він творив його до останньої хвилини, поки міг, але пізніше — волів вибрати творчу смерть, ніж бездарне життя. І як правдивий великий мистець — він не помилився. Вистрілом у свою голову він забив не лише себе. Він розстріляв оцією кулею в багатьох серцях безвольну нерішучість і рабську покірність, яку розстрілював за життя словами.

Ця куля дала силу згинуту, а не зігнутися, багатьом однодумцям Хвильового підчас пізньої, ще більшої нагінки оскаженілого ворога.

Ця куля й досі протягом 9 літ від його смерті вертається й розстрілює багато вагання і нерішучості в душах нашої молоді.

Бо майстер життя Хвильовий, один з найбільших ворогів його партачів, відчув цілою істотою, що лише прикладом великої цивільної відваги й безкомпромісовості аж до смерті, можна впливати на душу свого оточення так, щоб воно із суцільної маси льокаїв обернулося в націю варту своїх великих героїв.

М. КУРЕНІВЕЦЬ

Розвіяне листя

(Спроба бібліографії М. Чирського)

I.

На сторінках каліського літературного місячника «Веселка», неповний комплект якої за два роки 1922—1923, ось передо мною, знахожу в липневім зшитку «Веселки» за р. 1922. (ч. 3) вірш у прозі М. Подоляка (перший псевдонім Чирського) п. н. «Фальшивий Акорд», в дальшій числі «Веселки» міститься прозовий нарис Миколи Подоляка «Вічне коло» (ч. 4. р. 1922.), а в потрійнім 6—8 зшитку за той самий рік його ж вірш «Водоспад». М. Подолякові належить у «Веселці» за лютий—березень р. 1923. (ч. 2—3) вірш-присвята «Незабутньому Т. Г. Шевченкові». В останнім подвійнім зшитку 11—12 «Веселки» за р. 1923. знахожу його вірш «Перед бурею» та дотепний скетч «Мій